ROBERT ADAM

Autorské textové změny a jazyková kultura: povídky K. V. Raise

The author's text changes and language culture: the stories by K. V. Rais

The article deals with text changes made by Czech realist writer K. V. Rais (1859–1926) in three of his short stories in the 1920s. Following the standard principles of Czech textology, it tries to distinguish individual style-motivated changes from those of purely linguistic (language-culture) nature. It argues that the latter, conforming to the linguistic ideals of his age, are not contrary to the author's creative intentions.

Key words: author's text change, language culture, K. V. Rais, Naše řeč

Klíčová slova: autorská textová změna, jazyková kultura, K. V. Rais, Naše řeč

1 Úvod: cíl, materiál a metoda

1.0 V tomto článku chceme popsat autorské zásahy do textu několika povídek Karla V. Raise (1859–1926) a naznačit jejich motivaci. Chceme tím nejen připomenout čtenářům Naší řeči spisovatele, jehož jazyk byl před sto lety vyzdvihován lingvisty (včetně redaktorů Naší řeči) jako příklad správné a krásné spisovné češtiny, nýbrž i přispět do obecnějších textologických diskusí o kritériích volby a kritiky výchozího textu.

1.1 K. V. Rais prožil dětství v Bělohradě, vystudoval učitelský ústav v Jičíně a po celý život pracoval jako učitel: nejprve v Trhové Kamenici a Hlinsku, potom v Praze. Literárně tvořil v duchu realismu, většina dějů jeho próz má reálný předobraz. Raisův sloh popsal J. V. Bečka (1955, 1959); zde jen připomeneme, že v zásadě Rais postupuje ve svých prózách tak, že stručně, ale se značným evokačním potenciálem popíše prostředí, zasadí do něho důkladně prokreslené postavy a nechá je vést dialogy, podávané přímou řečí. Postavy v nich nehovoří nářečím, nýbrž umně namíchanou směsí spisovné a obecné češtiny, tu a tam okořeněnou nějakým nářečním výrazem (často vysvětleným pod čarou).

K. V. Rais publikoval své prózy nejprve časopisecky, zanedlouho poté knižně. Jeho Spisy začaly vycházet v České grafické unii už roku 1909. Podle znalců a editorů Raisova díla (Víšková – Janský, 1967, s. 266) spisovatel prováděl celkem tři podstatné redakce textu: pro první knižní vydání, pro první vydání ve Spisech a nedlouho před svou smrtí. Při první z těchto redakcí ještě místy měnil text velmi podstatně: např. v případě povídky *Z vlasařských pamětí* změnil žánr i název (původní fejeton se jmenoval *Vlasaři*); pozdější revize textu již tak rozsáhlé

a závažné změny nepřinášejí. Poslední redakci textu autor prováděl tak, že černým inkoustem vyznačoval korektury do jednotlivých výtisků ze Spisů, vesměs do posledních vydání (1918–1924). Vydání připravená podle těchto rukopisných úprav vyšla až po autorově smrti, v letech 1926–1929. Novodobé kritické edice Raisových povídek vycházejí z vydání poslední ruky, tj. jejich výchozím textem jsou právě zmíněné korektury, případně posmrtné edice podle nich připravené.

Zde budeme rukopisné změny provedené při poslední redakci sledovat na vzorku tří povídek různé délky. Povídky *Z vlasařských pamětí*, *Sekáči* a *Ta srdce!* vznikly v rozmezí let 1884–1890, knižně byly vydány poprvé roku 1892, ve Spisech K. V. Raise roku 1911. Výtisky, v nichž autor své zásahy vyznačoval, jsou uloženy v jeho pozůstalosti v literárním archívu Památníku národního písemnictví v Praze, jemuž děkujeme za jejich zpřístupnění. Zásahy do těchto povídek jsou srovnatelné se zásahy do jiných autorových textů; autor postupoval při konečné redakci všech svých povídek v zásadě jednotně.

1.2 Česká textologická teorie se snaží rozlišovat dva typy vědomých autorských textových změn: změny tvůrčí, motivované umělecky, slohově, a změny motivované mimoumělecky, vnějškově (Havel – Štorek, 2006, s. 49). Pomáhá si přitom objektivně postižitelnými znaky, jakým je zejména četnost změny (tamtéž, s. 50): úpravy masové, mechanické, stereotypní chápe jako motivované mimoumělecky. Jako příklad mechanické změny je v textologické příručce (tamtéž) vybráno pospisovňování textu. Naopak mezi příklady pozitivních změn jsou uvedeny „jazykové úpravy prováděné v souladu s vývojem jazyka“ (tamtéž, s. 44).

Mechanické, mimoumělecky motivované změny – a v tom vidíme problematický bod tohoto přístupu – jsou obecně považovány za negativní, porušující autorský tvůrčí záměr (tamtéž, s. 48–50).

Z výše uvedené opozice, arci zbavené hodnocení *pozitivní* × *negativní*, vycházíme v tomto článku i my. Budeme se snažit u každého typu textové změny rozhodnout, zda jde o změnu motivovanou slohově, nebo jazykově (přesněji řečeno jazykověkulturně, tj. určitou představou o jazykové správnosti). Budeme přitom přihlížet mj. k tomu, zda jde o změnu jednotlivou, nebo plošnou. Pokud usoudíme, že motivace toho kterého autorského zásahu je jazykověkulturní, budeme se snažit najít pro tento zásah oporu v dobové jazykověkulturní literatuře.

2 Analýza

Srovnáním výsledné podoby textu s jeho předchozí verzí můžeme stanovit pět druhů změn podle jejich formy: elizi, adici, metatezi, resegmentaci a substituci. Protože substituce je zdaleka nejběžnějším druhem, budeme při její klasifikaci přihlížet i k jazykové rovině, na níž k ní dochází. Mimo naši pozornost zůstanou autorovy opravy zjevných tiskových chyb (jako např. *z polovice vyndal dvě láhve* → *z police vyndal dvě láhve*).

2.1 Elize

Škrty, které autor v textu prováděl, nejsou rozsáhlé; maximální délka elidovaného úseku je jeden větný celek. Vypouštěny byly:

- rámcové (starším termínem „uvozovací“) věty v dialogických pasážích, pokud bylo z kontextu jasné, která postava mluví, a pokud zároveň věta neobsahovala důležitou informaci o činnosti postavy nebo o způsobu, jímž byla replika pronesena;
- podměty, nejčastěji právě v rámcových větách;
- další opakující se a z kontextu zřejmé výrazy (*prchalo děvčátko od salonku pokojem ke kuchyni → prchalo děvčátko pokojem ke kuchyni*: předchozí scéna se odehrávala ve dveřích do salónku);
- přivlastňovací zájmena (*vycenil svoje bílé zoubky → vycenil bílé zoubky*; *od svatby jeho → od svatby*);
- další výrazy bez informační hodnoty (*nade vše na světě rád → nad vše rád*; *rozhlédl se kolem → rozhlédl se*; *s kopečka dolů → s kopečka*; celá věta *Tak všelijak děti hovořily.*);
- vokativy v dialogických replikách;
- adjektiva a adverbia vyjadřující jakost nějaké substance nebo děje (*chraplavě*, *ostře*, *veliké*);
- ojediněle celé věty vyjadřující neřečovou činnost postav (*vyhoupl se s lavičky*);
- intenzifikátory a výrazy hodnotící (*byla veliká dobračka → byla dobračka*; *nápadně často → často*; *Morcha jizlivě se ušklíbl → a Morcha se ušklíbl*), případně i celé věty obsahující hodnocení (*a hlas jí sršel zlostí*);
- vlastní jména: reálné zeměpisné názvy (*v pardoubském rybníku → v rybníku*) i jména osob (*mušketýr Holec → mušketýr*);
- výrazy z hlediska děje nelogické a matoucí (*Sekáči opět sedli pod mez. → Sekáči sedli na mez.*: v dané scéně jde o první „sednutí“);
- konektory, textové orientátory, deiktika a kontaktové výrazy (*ale*, *prosím tě*, *přece jenom*, *taky*, *tak*, *teď*, *tu*, atributivní *ten*).

Jak je vidět, elize byly výraznou většinou motivovány slohově: odstraňovaly zbytečné výrazy a tlumily autorské hodnocení a expresivitu. Obojím, lze snad říci, posilovaly autorský tvůrčí záměr: na Raisově slohu bývá vyzdvihována mj. právě jednoduchost a stručnost i objektivita, omezení přímého hodnocení postav vypravěčem. V menší míře sloužily elize též k vyvázání textu z konkrétních časoprostorových souřadnic – tedy k jisté objektivizaci, typizaci vyprávěného příběhu – a k opravě dějových nelogičností. Nejčastěji byla vypouštěna slova *pak*, *zase*, *zle*, *tak* a *tuze*; k možnosti jazykověkulturní motivace vypouštění některých z nich se vrátíme později.

2.2 Adice

Adice jsou zhruba stejně četné jako elize; také nejrozsáhlejší přidané pasáže mají rozměr jednoho většího celku. Přidávány byly:

- spojka *a* mezi přímou řeč a postponovanou rámcovou větu, jejíž přísudek obsahoval sloveso jiné než verbum dicendi (jako např. *zadívala se*, *odplivl si*);
- spojky mezi souřadně spojené věty původně prostě juxtaponované;
- různé výpovědní modifikátory a textové orientátory (*až*, *i*, *ještě*, *již*, *ostatně*, *prej*, *přec i*, *snad*, *také*, *teď už*, *zato*), často v dialogických replikách;
- výrazy označující nízkou míru nějaké vlastnosti (*trošku*);
- adverbialia upřesňující časové nebo místní okolnosti děje (*jenom tak v neděli* → *jenom tak někdy v neděli*; *volal* → *volal za ní*; *při té řeči*, *potom*);
- jakostní adjektiva nebo adverbia (*přísně*, *mírně*, *nízkou*), např. v zájmu posílení kontrastu (*v jehož obličeji ostře vynikaly dvě tmavé tečky* → *v jehož bílém obličeji ostře vynikaly dvě tmavé tečky*);
- ojediněle rámcové věty, když z kontextu nebylo jasné, která postava mluví;
- místy krátké věty vyjadřující neřečovou činnost postavy během dialogu (*a tetka vcházela*; *a Nepovím povstal*);
- druhá předložka v koordinační skupině (*za sobotu a neděli* → *za sobotu a za neděli*).

I v případě doplňování textu dominují úpravy konkrétní a jednotlivé, motivované slohově. Slouží k vytváření plastičtější, konkrétnější představy o ději, ke zpřehledňování textu a k zexplicitňování významových vztahů mezi větami nebo textovými úseky; v replikách dialogu podávaných přímou řečí lze vkládání částic považovat rovněž za prostředek vytvoření hodnověrné stylizace mluvené řeči.

Doplňování druhé předložky do koordinační skupiny však má ráz plošný a o slohovém účinku tu lze uvažovat jen stěží. V takovém případě můžeme usuzovat na motivaci jazykověkulturní. Konkrétní zdroj takové úpravy pak můžeme najít v Naší řeči (dále jen NŘ) roč. 3, č. 1 (1919) v nepodepsaném článku *Mluvme a pišme zřetelně*. Rovněž první jmenovaná úprava je natolik důsledná, že má patrně jazykověkulturní motivaci.

2.3 Metateze

Změna pořadí prvků se v Raisových úpravách objevuje mimořádně často na rovině syntaxe větné, ojediněle i souvětné: na několika místech autor přesunul vedlejší větu časovou před její větu řídící, aby pořadí vět odpovídalo pořadí jimi vyjadřovaných dějů. Ze slovosledných změn jsou časté následující:

- úpravy v zájmu naplnění rytmického slovosledného principu: jsou prakticky na každé stránce, jde o nejběžnější typ úpravy; K. V. Rais se snažil důsledně klást příklonky (*se*, *si*, *mu*, *jí*, *ho*, *by*, *bych*, *jsem*; rovněž dvojice příklonek,

např. *se mu*) na místo, které jim ve větě náleží (*Od té doby poznal jsem → Od té doby jsem poznal*; *a na rozchodnou ukláněl se → a na rozchodnou se ukláněl* apod.);
– předsunutí pomocného slovesa před trpné příčestí (*složeny byly → byly složeny*);
– předsunutí shodného přívlastku před jeho řídící jméno (*u lůžka jejího → u jejího lůžka*); postponovaných shodných přívlastků nebylo ani v předchozí verzi povídek mnoho, nejčastěji šlo o posesívní zájmena a posesívní adjektiva;
– změna pořadí členů postupně rozvíjejícího přívlastku na obvyklé (*tvrdé jejich dlaně → jejich tvrdé dlaně*);
– změny, jimiž byly k sobě přibližovány výrazy, které spolu syntakticky souvisejí, např. sloveso a jeho předmět;
– předsunutí částic *už*, *zas*, *opět* apod. před sloveso;
– v koncovém postavení náhrada slovesných tvarů nebo adverbialií jádrem výpovědi (*když z pole domů přikluše → když z pole přikluše domů*; *brzy hrnula se bída do domu → brzy se do domu hrnula bída*);
– v promluvách postav přesun oslovení, bylo-li umístěno uvnitř výpovědi, před její jádro (*A kam bych šla, tetičko, řekněte mi? → A kam bych, tetičko, šla, řekněte mi?*);
– v rámcových větách umístěných za přímou řeč změna pořadí slov tak, aby na konci stál podmět a těsně před ním přísudek (*ptal se Lojza důrazně → důrazně zeptal se Lojza*).

Celkově je zřejmé, že slovosled byl měněn tak, aby lépe odpovídal aktuálnímu členění, aby zachovával rytmický princip i princip členské sounáležitosti. Oslabována tedy byla pevnost slovosledu, jeho princip gramatický. (Nezřídka se přitom stalo, že jeden typ úprav byl protikladný jinému, zejména poslední uvedený typ prvnímu.)

Většinu Raisových slovosledných změn lze textologicky interpretovat jako jazykové změny prováděné v souladu s vývojem jazyka, a tedy automaticky hodnotit pozitivně. Jde ovšem současně o změny masové, plošné, vlastně mechanické, jejichž podstata je jazykověkulturní. Slovosled byl v daném čase předním tématem jazykové a jazykověkulturní teorie a na stránkách NŘ se o něm často psalo. O významnosti aktuálního členění (arci ještě s termíny psychologický podmět a psychologický přísudek) psal V. Ertl v článku *O postavení podmětu po členech úvodních*, otiskovaném na pokračování v roč. 1 (1917). V jazykové kritice knihy *Děti Marcelovy* (NŘ roč. 4, č. 10) je vznášen požadavek „neklást přídavného nebo přivlastňovacího přívlastku za podstatné jméno bez příčin důrazových“ a v kritice *Čas* (NŘ roč. 5, č. 3) je kritizováno kladení pomocného slovesa za trpné příčestí.

Postavením příklonek se zabývá už text *O kladení zvratného zájmena* (NŘ roč. 3, č. 8): „Klásti zvratné zájmeno za sloveso napořád jest rusismus, jejž chtěl kdysi Bačkovský u nás učiniti zákonem.“ Důkladně se pak tématu věnuje V. Ertl v *Příspěvku k pravidlu o postavení příklonek* I (NŘ roč. 8, č. 9), v němž je součástí výzkumného materiálu i Raisův román *Západ*: „[…] u Raise, bývá dvojí typ slovosledu (normální: strom *se* skácel rázem – odch.: strom skácel *se* rázem) […] celkem v rovnováze […]. […] pořádek odchylný, s příklonným *se* až na 3. místě, nastupuje […] nejraději v tom případě, následuje-li po prvním členu větném (o jednom slově) hned **sloveso určité**, takže se […] ustaluje jaksi, byť ne důsledně, slovosledný typ […] z hrdla vydral *se* mu chraplavý zvuk […]. Jakmile se však sloveso určité vzdálí z druhého místa ve větě na místo vzdálenější, nejde příklonné *se* s ním, nýbrž nastupuje zpravidla na místo, které mu podle zákona o postavení příklonek náleží […]; na faře *se* s ním přímo mazlili […]. Příčinu této zvláštní […] odchylky od pravidla […] třeba […] hledati […] i v **mylné gramatické teorii**, která se šíří od let šedesátých a která stanoví zásadu, že se zájmeno *se* ve větách hlavních klade zpravidla za slovesem […].“ Za původce této mylné teorie je tu označen V. Zikmund. Dlužno ovšem dodat, že již mnohem dříve tuto mylnou teorii napadal také Fr. Bartoš (1901, s. 135). Spíš než o změny prováděné v souladu s vývojem jazyka jde tak u K. V. Raise v případě masívní úpravy slovosledu o úpravu prováděnou v souladu s vývojem jazykové (jazykověkulturní) teorie.

2.4 Resegmentace

Změny v segmentaci textu byly prováděny poměrně zřídka, a to na několika úrovních:

- rozdělení souřadného souvětí na dva větné celky tečkou;
- posilování samostatnosti některých vět nebo množin vět zaváděním středníku;
- zrušení odstavcového předělu (zpravidla mezi přímou řečí a rámcovou větou) nebo naopak jeho zavedení;
- přesunutí podmětu do přechodníkové konstrukce za pomoci interpunkční čárky;
- řada dalších úprav interpunkčních, např. oddělování rozvitých přechodníkových konstrukcí čárkami a naopak škrtání čárek u přechodníků nerozvitých, vypouštění čárky před spojkou *a* ve významu slučovacím (mezi větami s různými podměty) atd.;
- změny hranic slov v písmu: rozdělené psaní číslovek typu *po prvé* a naopak spojité psaní *dovnitř*, *nablízku*, *nalevo*, *navečer*, *takže*, *třebaže*, *vlevo*, *vpředu*, *zakrátko*, *zhluboka*, *zdaleka*, *ztěžka* apod.

Zatímco první tři jmenované typy úprav jsou motivovány slohově – snahou o zpřehlednění textu, případně o rozvolnění vyprávění –, další typy jsou plošné. V psaní mezer i v kladení čárky před spojkou *a* se autor řídil tehdy platnými *Pravidly českého pravopisu s abecedním seznamem slov a tvarů* (dále jen PČP).

2.5 Substituce pravopisné

K. V. Rais v rámci rukopisných úprav textu svých povídek upravoval pravopis jen málo (s výjimkou spojování spřežek, viz výše); zejména měnil:

– psaní předpony *s(e)-/z(e)-* (*sešpičatělého* → *zešpičatělého*, *zčesané* → *sčesané* aj.);
– výrazně menšinovou grafickou podobu *vejměnník* na *vejměník*.

Veškeré takové úpravy uvádějí pravopis textu do souladu s platnými PČP.

2.6 Substituce na rovině hláskoslovné

Nahrazování hláskoslovných variant jinými patří mezi běžné typy úprav. Nahrazovány byly nejčastěji:

– vokalizované varianty předpon a předložek nevokalizovanými (*odestýlal* → *odstýlal*, *sešedivělé* → *zšedivělé*, *vešed* → *všed*, *ke svému* → *k svému*, *se ženou* → *s ženou*, *ve správě* → *v správě* atd.);
– vokálem zakončené varianty příslovcí, částic a číslovek variantami bez vokálu (*dále* → *dál*, *dosti* → *dost*, *-kráte* → *-krát*, *-nácte* → *-náct*, *přece* → *přec*, *sice* → *sic*, *skrze* → *skrz*, *teprve* → *teprv*, *více* → *víc*, *zase* → *zas*), avšak naopak *jak* → *jako*, *jak by* → *jako by*;
– podoba *-ův* v koncovce genitivu plurálu podobou *-ů*;
– v řeči vypravěče podoby s protetickým *v-* ve slovech *oj* a *ojka*;
– v řeči postav podoby se spisovným *ý* podobami s *ej* (*být* → *bejt*, *pír* → *pejr*, *prý* → *prej*, *starý* → *starej*, *výklad* → *vejklad*, *zítra* → *zejtra*, *zmýlit* → *zmejlit*), ojediněle též *úzko* → *ouzko*;
– podoby *již* (důsledně) a *již* (nepříliš často, většinou v rámci rozsáhlejší úpravy) podobou *už* (téměř vždy v řeči postav);
– podoba *veliký* podobou *velký*;
– skupina *-pja-* v participiích buď variantou *-pa-*, nebo (pouze pravopisně) *-pia-* (*napjatou* → *napatou*, *sepjaty* → *sepaty/sepiaty*, *upjal* → *upial*);
– vokalická kvantita v základech některých slov (*dvéře* → *dveře*, *holinky* → *holínky*, *pohledla* → *pohlédla*, *sténat* → *stenat*, *šírem* → *širem*, *zdvihat* → *zdvíhat*);
– podoby *výminek* a *výminkář/vejminkář* podobami *výměnek*, *výměnkář/vejměnkář/vejměník* (jde tedy o změnu hláskoslovnou a často zároveň slovotvornou).

Slohovou motivaci má jen malé množství hláskoslovných úprav; k nim patří především rozlišení spisovné řeči vypravěče a hláskově částečně nespisovné (obecněčeské) řeči postav. Zbylé změny byly prováděny soustavně a bez ohledu na kontext. U řady z nich se autor opíral o platná PČP. Ta uvádějí pouze podoby *tenkrát*, *již/už*, *oj*, *výměnkář* + *výměník*, *dveře*, *holínky*, *stenati*, *širý*, *zdvíhati*

a u několika dalších slov, která se v Raisových povídkách vyskytovala ojediněle, takové podoby, které autor nově zaváděl. V jiných případech však PČP kodifikují obě varianty (*spjat/sepjat/spiat/sepiat/spat/sepat*, *zšedivěti/zešedivěti*, *skrz/skrze*, *dost/dosti*, *dvanáct/dvanácte*, *teprv/teprve*, *pohlédnouti/pohlednouti*), a v některých případech jde Raisova úprava dokonce proti stávající kodifikaci (v PČP např. nejsou uvedeny podoby *odstýlati*, *stmělý*, *přec*, *sic*).

Možnou oporu pro některé jazykové změny najdeme opět v NŘ. Nadbytečná vokalizace předložek a předpon stejně jako genitivy zakončené *-ův* jsou opakovaně vytýkány v řadě jazykových kritik. Podoba *výměnek* je v drobnosti *Výměnek či výminek?* (NŘ roč. 3, č. 6) označena za starší a běžnější. V drobnosti *Teprv* (NŘ roč. 7, č. 2) je titulní varianta označena za správnější, neboť *teprve* „v lidu nežije nikde a vzniklo v době nové v písemnictví“. Tak jako PČP, i NŘ v některých případech výslovně schvaluje obě varianty (u Raise původní i novou), např. u slov *zas(e)*, *přec(e)*, *víc(e)* (*Listárna*, NŘ roč. 2, č. 5), nebo dává přednost variantám, které K. V. Rais nahrazoval jinými – tak hlavně u pasívního participia typu *sepjat*, který je podle NŘ (*Zřetel*, NŘ roč. 7, č. 5) vhodnější než *sepiat* a mnohem vhodnější než *spat*.

2.7 Substituce na rovině morfologické

Z tvarů byly opakovaně nahrazovány:

- infinitivy na *-ti* (*býti* → *být*), zejména v řeči postav;
- tvar *jest* tvarem *je*;
- tvary minulého příčestí sloves časovaných podle vzoru „tiskne“ zakončené na *-nul* (*plivnul* → *plivl*, *škrtnul* → *škrtl* aj.);
- ojedinělé přítomné přechodníky dokonavých sloves přechodníkem minulým (*ohlédna se* → *ohlédnuv se*);
- tvar *dny* v akuzativu plurálu tvarem *dni*;
- synekdochické singulárové tvary ve významu plurálu, zejména u názvů částí lidského těla (*líce její bylo* → *její líce byla*, *na líci* → *na lících*), a to i v distributivním významu (*čepice* […] *seděly jim na hlavě* → *čepice* […] *seděly jim na hlavách*), výjimečně u jiných slov (*šoulavým krokem* → *šoulavými kroky*);
- jmenné tvary adjektiv tvary složenými (*hladky a studeny* → *hladké a studené*), ale rovněž (velmi zřídka) obráceně (*přičinlivý* → *přičinliv*);
- neskloňované tvary zájmena *její* tvary skloňovanými podle vzoru „jarní“;
- některé tvary osobních a posesívních zájmen (*naň* → *na něj*, *na něho* → *na něj*, *jej* → *ho*, *svoji* → *svou*), zejména v řeči postav.

Autor tedy na morfologické rovině odstraňoval z textu četné knižní jazykové prostředky; činil tak především v řeči postav, ale i v řeči vypravěče. Jiné úpravy však naopak odstraňují z textu (z řeči postav i vypravěče) tvary nespisovné

a nahrazují je spisovnými a ještě jiné nemají s posuny na vertikální stylové ose nic společného. Vodítkem tu mohly být v mnoha případech opět články v NŘ. Tak např. hned v roč. 1, č. 1 je v jazykových kritikách pranýřováno užívání tvarů *přikývnul*, *přepadnul* apod. ve spisovném jazyce a užívání tvarů přechodníku přítomného dokonavých sloves. V následujícím čísle (NŘ roč. 1, č. 2) se k tomu přidává kritika neskloňování zájmen *její* a *jejíž* a synekdochického singuláru u názvů částí těla (konkrétně u slova *vous*). V dalších číslech se všechna tato témata vracejí a někdy jsou jim věnovány zvláštní články (např. *Padl či padnul* v NŘ roč. 2, č. 4), záhy přibývá i kritika zanedbávání rozdílu mezi zájmennými tvary *ho*, *jej* a *je* a mezi tvary *něho* a *něj* a snad nejčastěji napadaným nedostatkem v knihách kritizovaných v prvních ročnících je nadužívání jmenných tvarů adjektiv. V roč. 4 najdeme kritiky a drobnosti, v nichž redakce označuje za archaický tvar *jest* a odmítá nestažené femininní tvary posesív typu *nad mojí hlavou*.

V kritice některých právě uvedených prostředků, které K. V. Rais ve svých textech opravoval, však NŘ není sama. Fr. Bartoš (1901, s. 24) vedl filipiku proti synekdochickému singuláru slov *oko*, *líce*, *vous*, *vlas*, *noha* apod., kritizoval neskloňování zájmena *její* (tamtéž, s. 12) a o tvarech slova *den* napsal: „*Den* má v množn. nom. i akk. *dni* podle mluvnice i podle skutečné mluvy; ale vzdělanci, bojíce se chyby (že *den* je neživotné), píšou chybně *dny* podle vzoru *dub*.“ (tamtéž, s. 6)

2.8 Substituce na rovině syntaktické

Syntaktické substituce K. V. Rais prováděl velmi málo. Ještě relativně obvyklé jsou:

- náhrada predikativního nominativu instrumentálem (*byl sekáč → byl sekáčem*);
- náhrada posesívního zájmena dativním tvarem zájmena osobního (*oči její těkaly → oči jí těkaly*, *pohled jeho padl → pohled mu padl*);
- náhrada akuzativu partitivním nebo záporovým genitivem (*posnídal kávu → posnídal kávy*);
- náhrada genitivního předmětu akuzativním (*kterých si zachovala → které si zachovala*);
- náhrada kondicionálu po spojce *aniž* indikativem (*aniž by věděl → aniž věděl*).

Poněvadž nahrazovaných prostředků nebylo v textech povídek mnoho (a poněvadž u náhrady posesívního zájmena existoval ještě jeden způsob, jak místo opravit, totiž změna slovosledu), nelze tvrdit jednoznačně, že jde o změny plošné. Jde však vesměs o posuny s nevýrazným slohovým účinkem. V prvních devíti ročnících NŘ lze najít motivaci pro první uvedený typ změn (V. Ertl: *Je voják, či je vojákem?* NŘ roč. 6, č. 10) a pro typ poslední. Avšak stejné nebo podobné názory na uvedené jevy měli i další dobové jazykové autority: proti přísudkovému nominativu u povolání se vyslovují Bartoš (1901) i Zenkl (1922), proti *aniž*

by Vorovka (1896), Zenkl (1922) i Mašín (1916). V dobové brusičské literatuře bylo vyžadováno i zachovávání záporového genitivu; sloveso *zachovati* mělo ve všech příručkách (Vorovka, 1896; Mašín, 1916; Zenkl, 1922) vazbu akuzativní. Raisovy syntaktické substituce tedy měly společné to, že uváděly text do souladu s dobovou jazykověkulturní teorií.

2.9 Substituce lexikální a slovotvorné

Substituce slov nebo slovních spojení patří spolu se změnami slovosledu k nejhojnějším typům Raisových textových změn. Předmětem náhrad byly opakovaně:

- *alespoň* (→ *aspoň*);
- *dneska* (→ *dnes*) a *hnedle* (→ *hned*), vyskytující se v předchozí verzi v řeči postav;
- *pak* (→ *potom*);
- *pořád* (→ *stále*);
- *zase* (→ *opět*);
- *tento*, *takovýhle*, *takhle* (→ *ten*, *takový*, *tak*), a to jak při anafoře, tak při ukazování v promluvách postav;
- *zírat* (→ *hledět*, mnohem řidčeji *dívat se* nebo *obracet se*);
- intenzifikátory *zle* a *tuze* (→ *těžce*, *velmi* aj.);
- *ku podivu* (→ *na podiv*, *nápadně*, *velmi*), *ku předu* (→ *vpřed*);
- slovotvorné varianty (rodové dublety) *snídaní* (→ *snídaně*) a *náručí* (→ *náruč*);
- *půlnice* (→ *půllánice*);
- kauzativum *zhasnout* (→ *zhasit*);
- spojení *zůstat stát* (→ *stát*);
- výrazy, které byly použity už v předcházející větě ([…] *topoly. Všichni pohlédli k topolům.* → […] *topoly. Všichni tam pohlédli.*);
- vlastní jméno postavy (nahrazeno zájmenem nebo apelativem, jako např. *stařena*);
- výrazy méně obrazné nebo méně expresívní (*doběhnuvši* → *doletěvši*);
- expresíva (*chlapisko* → *chlap*, *lehynce* → *lehce*, *prostičkou* → *prostou*, *mrtvola* → *mrtvá*);
- mnohomluvná vyjádření, neobratné, doslovné opisy (*mužští i ženské* → *lidé*; *dny, kdy byly mrtvoly ve stavení* → *hrozné dni*; *hospodyně chalupy* → *domácí hospodyně*);
- reálie (*dráb* v městečku → *strážník*; *zelná* polévka → *zapražená*);
- vyjádření nepřesně vystihující autorovu představu (*jako když je bodne* → *jako když je praští*; kočka *vrčela* → *předla*; *Tonka dobře pozorovala Veruniny oči* → *Tonce neušel pohled jejích očí*; *nebyl živější* → *nezněl živěji*; *divná mrtvost* → *těžká skleslost*);

– verba dicendi v rámcových větách, zejména slovesa nedokonavá (*rozprávěla* → *pravila*, *ptal se* → *zvolal*) a slovesa nespecifikující funkci ani způsob promluvení (*řekl* → *dodal*, *pravil* → *vzdychl*, *podotkl* → *horlivě přisvědčil*), nejčastěji ovšem taková, která patří do obou skupin zároveň: *hovořit* (→ *pravil potom*, *vyprávěl*), *mluvit* (→ *pokračovat*, *ptát se*, *zvěstovat*) a *povídat* (→ *odpovědět*, *pokračovat*, *pravit*, *slibovat*, *tázat se*, *vzdychnout*, *vyprávět*, *zanaříkat*);
– a ještě při této redakci textu byly některé vedlejší postavy přejmenovány (*Marina Zbelických* → *Marina Koutecká*).

Tyto úpravy lze rozdělit na několik skupin. První z nich tvoří odstraňování výrazů, které autor v určité fázi zřejmě začal považovat za stěží akceptovatelné ve spisovném jazyce. Mnohé z těchto výrazů odstraňoval různými způsoby, např. slova *pak* (→ *potom* nebo elize) a *zase* (→ *opět* nebo *zas*). Druhou tvoří slova škrtaná v určité funkci, v určitém významu (*zle*, *zhasnout*). V obou případech jde o změny plošné, jejichž podstata je jazykověkulturní. Platná PČP rozlišovala významem slovesa *zhasiti* a *zhasnouti*, v jiných případech však uváděla dublety (*stále/pořád*, *náruč/náručí*, *snídaně/snídaní*). V mnohém se Raisovy úpravy i zde shodují s názory Naší řeči. Už v roč. 1, č. 1 (jazyková kritika *Novelly Gabriely Reuterové*) je kritizováno zanedbávání rozdílu mezi *zhasiti* a *zhasnouti*. *Zírati* je v kritice *Sudba*, roč. 8, č. 4 uvedeno jako příklad básnické „měsíční češtiny“. V rubrice *Divoké kvítí z novinářských luhů* NŘ už v prvním ročníku poukazovala na přemíru *u*-ové vokalizace předložky *k* a kritizovala i užívání spojení *zůstat stát* ve významu *zastavit se*. Náhrada *pak* synonymem *potom* je však s názorem NŘ v rozporu: *pak* ve významu *potom* bylo obhajováno opakovaně, např. v *Listárně* roč. 2, č. 4 a v samostatném článku *Pak*, roč. 6, č. 7, pouze po podmínkové větě bylo odmítáno jako germanismus. Oporu pro tuto úpravu mohl poskytnout Zenkl (1922), podle něhož „o čase lépe: poté, potom, tehdy, tehda“, avšak jiné Raisovy úpravy (např. odstraňování variant *alespoň* a *ku podivu*) se s doporučeními této příručky rozcházejí.

Zdá se, že cíleně autor přistupoval i k nahrazování sloves pravení v rámcových větách. Navzdory četnosti a relativně značné důslednosti tohoto typu úprav však máme za to, že jeho motivace je slohová: nahrazovaná slovesa jsou vesměs významově nevýrazná a vidově zavádějící. Spíš než k jazykověkulturním zásahům je tedy možno je přidat k ostatním slohovým úpravám, jejichž nejčastějšími účinky bylo významové zpřesnění (ať už věcné, či formulační), vhodnější volba slohového či citového příznaku (většinou jeho tlumení) a stylistická disimilace.

2.10 Snad žádná z těch mechanických úprav, které byly velmi frekventované, není stoprocentně důsledná. Často se stalo, že taková oprava nebyla v jednotlivém případě provedena tam, kde v blízkém kontextu došlo k jiné opravě (např. měnil-li se výrazně slovosled, zůstalo *zase* nebo *přece*). Zřídkakdy byla plošná

úprava omylem provedena na místě, kde provedena být neměla: např. čárka před *a* mezi různopodmětými větami byla škrtnuta, ač byly obsahy vět v odporovacím vztahu.

3 Diskuse

Podle J. Víškové (1993, s. 148–149) je „[p]představa, že by autor pro nové vydání přistupoval k textu jako jazykový korektor, […] dost absurdní". Karel V. Rais si při poslední autorské redakci svých povídek ve 20. letech počínal jako slovesný tvůrce, ale současně také jako korektor a (řečeno bez pozdějšího pejorativního odstínu) jazykový brusič.

Jeho četné jednotlivé, na kontext vázané textové změny byly motivovány umělecky, slohově: odstraňovaly mnohomluvnost a nefunkční opakování, mírnily explicitní hodnocení a expresivitu, činily text přehlednějším, zpřesňovaly formulace a vytvářely konkrétnější dějové obrazy. Pomocí několika znaků, zejména hláskových a lexikálních, posilovaly autentičnost mluvené lidové řeči v dialozích postav; celkově však text neposouvaly na vertikální ose výrazně ani ke knižnímu, ani k hovorovému pólu, spíš nahrazovaly příznakové prostředky neutrálními.

Zároveň s těmito tvůrčími změnami však autor prováděl v textu také velké množství drobných plošných zásahů, které nebyly motivovány slohově a které ani nemají žádný zřetelný či výrazný slohový účinek. Tyto zásahy měly za cíl přizpůsobit text dobovým představám o jazykové kultuře či jazykové správnosti – s určitým zjednodušením lze říci dobové jazykové kodifikaci. Jejím zdrojem byla v první řadě platná úřední Pravidla českého pravopisu; ta K. V. Rais nejen jako spisovatel, ale i jako učitel nepochybně znal a ctil. Zdá se nám být nade vši pochybnost, že dalším pramenem autorova jazykověkulturního povědomí byl časopis Naše řeč. Nejenže se spousta typů úprav shoduje s pojetím jazykové správnosti, jež NŘ v té době zastávala: existují doklady toho, že spisovatel tento časopis sledoval. V Raisově korespondenci, uložené v literárním archívu Památníku národního písemnictví, je dochováno několik listů psaných redaktory NŘ Jos. Zubatým a V. Ertlem. První jmenovaný Raisovi 19. listopadu 1921 v dopise děkoval „za pozornost a sympatii k našemu časopisu, kterou nám svým účastenstvím projevujete", a z Ertlova dopisu datovaného 20. září 1922 vyplývá, že redakce Zvonu, v níž spisovatel působil, a Naší řeči si vyměňovaly výtisky. S jinými tehdy dostupnými brusičskými příručkami se Raisovy autorské zásahy shodují o poznání méně; doklady o tom, že by je Rais četl, nemáme.

Jazykověkulturní ideál NŘ byl zřejmě Raisovi blízký. Již před založením NŘ J. Zubatý oceňoval Raise nejen jako umělce, nýbrž i jako autora, jehož dílo (jak mu napsal 25. dubna 1915) „již po leta je zdrojem poctivé češtiny pro skladbu i pro slovník". Podobně se v korespondenci s Raisem vyslovil také Fr. Bílý. K. V. Rais se většiny prohřešků, které NŘ básníkům, prozaikům, překladatelům

a novinářům v jazykových kritikách vytýkala, nedopouštěl; nemusel v textech svých povídek opravovat syntaktické ani lexikální kalky („germanismy“), publicismy a klišé, nelogičnosti ani individuální odchylky od běžného spisovného úzu („maroty“, řečeno s Ertlem). Vlastně i prostředky, které v souladu s názory NŘ ve svých textech rušil, se v nich už předtím vyskytovaly poměrně málo.

Máme za to, že jazykověkulturní ideál K. V. Raise je integrální součástí jeho autorské osobnosti. Tak jako Raisova tvorba patří do určitého období v dějinách české literatury, patří jazyk jeho děl do určitého období v dějinách češtiny a toto období spoluvytváří. Dějiny jazyka a dějiny jeho teoretické reflexe nelze oddělovat; a konformitu s dobovou jazykovědnou teorií nelze ahistoricky vykládat jako spisovatelovu chybu. Provádět autorské změny v textu v souladu s dobovou jazykovědnou a jazykověkulturní teorií není o nic horší než činit je „v souladu s vývojem jazyka“; ostatně „být v souladu s vývojem jazyka“ je charakteristika značně vágní a závislá na lingvistické teorii zastávané tím kterým textologem. Raisovým povídkám četné jazykověkulturně motivované úpravy neubližují a autorovy tvůrčí záměry a cíle nekříží.

LITERATURA A PRAMENY

Archív časopisu Naše řeč [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php>.

BARTOŠ, F. (1901): *Nová rukověť správné češtiny*. Telč: Emil Šolc.

BEČKA, J. V. (1955): Sloh K. V. Raise. *Český jazyk*, 4, s. 168–178.

BEČKA, J. V. (1959): Raisův sloh. In: L. Mašínová – J. Machytka – F. Koubek – J. Janeček (eds.), *Karel V. Rais. Studie, vzpomínky, dokumenty*. Lázně Bělohrad: MNV v Lázních Bělohradě, s. 93–102.

HAVEL, R. – ŠTOREK, B. a kol. (2006 [1971]): *Editor a text*. Praha – Litomyšl: Paseka.

Literární archív Památníku národního písemnictví v Praze, osobní fond Karel Václav Rais.

MAŠÍN, J. (1916): *Slovník českých vazeb a rčení*. Praha: vlastním nákladem.

Pravidla českého pravopisu s abecedním seznamem slov a tvarů (1924). Praha: Státní nakladatelství.

VÍŠKOVÁ, J. (1993): Ediční zpracování textu. In: P. Vašák a kol., *Textologie – teorie a ediční praxe*. Praha: Karolinum, s. 138–160.

VÍŠKOVÁ, J. – JANSKÝ, L. (1967): Vydavatelské poznámky. In: K. V. Rais, *Povídky*. Praha: Odeon, s. 265–267.

VOROVKA, K. (1896): *Strážce jazyka*. Praha: I. L. Kober.

ZENKL, P. (1922): *Rádce správné češtiny*. 2. vyd. Praha: Česká grafická unie.

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
robert.adam@ff.cuni.cz

Katedra českého jazyka PedF UK, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1
robert.adam@pedf.cuni.cz